

Don Bajcsy-Zsilinszky de la Mancha

Bartha Ákos: *Bajcsy-Zsilinszky Endre. Életút és utóélet*

MTA BTK TTI, 2020²

Ha egy – a függelékét nem számítva – megközelítőleg hatszáz oldalas történet-tudományi szakkönyv kereskedelmi forgalomba került példányai a megjelenést követő néhány hónapon belül elfogynak, a kötet hiánycikké válik, úgyhogy egy év múlva már a második (javított) kiadás kerül a boltokba... felvetődik a kérdés, hogy érdemes-e róla ismertetőt írni, nem beszélnek-e önmagukért a felsorolt tények? Nos, részben igen – de több okból is érdemes még egy-két szót fűzni hozzájuk. Egyfelől azért, mert elképzelhető, hogy lesznek, akik éppen egy könyvismertető olvastán kezdenek érdeklődni az adott mű iránt (igen, jó bornak is kell a cégér), másfelől pedig, mert egy ilyen szöveg a mű szerzője számára is adhat visszajelzést róla, hogy milyen hatást értek el az általa leírtak a külvilágban, továbbá hogy esetleg érdemes lenne egyet-mást újragondolnia, átfogalmaznia a könyvében foglaltakból. A recenzió végén feltehetően világos lesz, hogy miért tehetők ilyen javaslatok egy második kiadásban megjelent kötetet illetően is.

Bartha Ákos maga is elismeri, hogy be kellett látnia: nagy fába vágta a fejszét, amikor Bajcsy-Zsilinszky Endre életrajzának megírását elhatározta. Becsületére válik, hogy a feladat nagysága nem tántorította el, sőt, színvonalasan sikerült megoldania azt. A politika-, társadalom-, gazdaság- és mentalitástörténeti igények együttes érvényesítésével megírni kívánt (9) biográfia, amennyire lehet, „hősének” teljes bemutatására törekszik. Bajcsy-Zsilinszky egyik lábjegyzetben idézett gondolatát – az ember „megfejtetlen egyenlet” (8) – láthatóan úgy értelmezi, hogy mindez nem jelent megfejthetlenséget, legalábbis nem annyira, hogy ez eleve kudarcra ítélne egy életrajzi bemutatást.

A problémafelvetést és egy – talán túlzott empátiáról tanúskodó – anekdota idézését követően a biográfia műfaji konvencióinak megfelelő, a kronológia elvét követő módon olvashatók az életút egyes fejezetei. A szerző legfőbb tézisének nem a bevezetőben, hanem a lezáró, Összefoglalás címet viselő fejezetben mondja ki: „Annyi bizonyos, hogy az életmű alapján a 20. századi magyar

történelem szinte minden fontos anomáliája (nemzetiségi, dzsentri-, agrár- és zsidókérdés, asszimiláció, politikai radikalizmusok, emlékezetpolitika stb.) megközelíthető, esetenként modellezhető” (577). A vizsgálatot indokoló másik fő szempont – a szerző elégtelennek, illetve ideológiailag befolyásoltnak tartja a Bajcsy-Zsilinszkyről eddig megjelent irodalmat – inkább csak elbűjtatva van jelen, a mű olvasása során válik világossá.

Az életrajz mint műfaj konvencióinak megfelelően a gyermekkor, illetve a családi „gyökerek” bemutatása az első fejezet tárgya. Pontos és alapos az asszimiláló békési tót család, a Zsilinszkyek és a „honfoglalásig visszavezetett” Bajcsyak leírása, a birtokhoz jutó és vállalkozói kockázatot is vállaló apa ábrázolása – az induló környezet a modernség elől nem elzárkózó dzsentrié. Endre eredeti pályaválasztási szándéka – mérnök szeretett volna lenni, ehelyett ment inkább jogi egyetemre – is az innovációs képesség, az új megoldások iránti vonzalmat mutatja.

A „67-es alapozású konzervatív liberális” (27) fiatal felnőtt világnézetének alakulását bemutatva Bartha elsősorban azokat az elemeket emeli ki, amelyek hosszú távon is megmaradtak Zsilinszky Endre (ekkor még csupán ezt a nevet viselte) gondolkodásában: az ezeréves magyar nemzetre hivatkozást, a történelmi argumentációt és az ellentábor diabolizálására való hajlamot. Ugyancsak aláhúzza, hogy már ekkor is a kisbirtokra alapozott mezőgazdaságot látta a jövő útjának. Kevesebb hangsúlyt kap, hogy fontossági sorrend is volt e tételek között: az 1905–1906-os közjogi válság, majd az azt követő koalíciós kormányzás kapcsán a szerző leszögezi, hogy Zsilinszky Tisza-hívő maradt továbbra is, így elismerte ugyan, hogy a magyar alkotmányosság egy fontos érték (tehát az kormányozzon, aki megnyerte a választást), de számára első az „államalkotó faj hegemoniája” volt (36). Kevésbé sikerül Barthának megmagyaráznia az ellentmondásokat: nem is annyira azt, hogy a hangsúlyozott 67-esség és az „aulikus csuhás” mint szitokszó kevésbé harmonizál (37), ennél fontosabb, hogy a Nietzsche nyomán tömegellenes konzervatív fiatalemberen milyen határtalan lelkesedés lesz úrrá Heidelbergben, „a német diákok roppant tömege” láttán (43)! A magyarázat feltehetően egyszerű: az „úri” tömeg ab ovo más minőséget képviselhetett, mint a „nem-úri”. Ez a hozzáállás pedig a későbbiekben is kitapintható az életút során.

Az 1909-es diplomaszerezésnél cezúrát húz a szerző, noha kérdéses, hogy ez valóban indokolt-e. Az egyéves önkéntesi szolgálat, illetve a „stráf” (karpaszomány) elvesztésének traumaként való megélése illeszkedik a korábbi világlátásához. Az egész életút szempontjából kulcsfontosságú esemény, Áchim András meggyilkolása talán alkalmasabb lenne határpontnak, bár kétségtelen tény, hogy – persze mindenekelőtt a felmentő ítélet miatt – ez sem terelte más irányba Zsilinszky szellemi-politikai fejlődését.

Az Áchim-ügyet elemző oldalak ambivalens hatást keltenek az olvasóban. A szerző módszertani fejtegetései teljesen meggyőzőek, a forrásfeltárásban elvégezte, amit lehetett – figyelembe véve, hogy a peranyag nem fellelhető.

Hasonlóan alapos és kompakt az esküdtbírók tevékenységéről írt fejtegetés és a kor talán legnagyobb ehhez kapcsolódó botrányával, az anyját szeretőivel meggyilkoltató, az esküdtek által felmentett Haverda Mária ügyével való összehasonlítás. Kiemelendő továbbá annak a háttérnek a megrajzolása, amellyel az ölés kontextusba helyezhető („Háborúscsaba” közállapotai). Sokkal problematikusabb viszont az eseménysor interpretációja, minősítése. Bartha egyértelműen amellett teszi le a voksot, hogy az Áchim-gyilkosság a családon esett (vélt vagy valós) sérelmek megtorlása, azaz Zsilinszky egyik „lovagias” ügye volt a sok közül – és így szembe fordul mindazokkal, akik „urak” és „parasztok” osztálykonfliktusát látják bele a büntettségbe. Tézise szerint nem voltak oly mértékű származási különbségek elkövetők és áldozatok között, hogy ilyenről szó lehessen. Nos, ha valóban „becsületbeli” ügyről volt szó, ez amellett szól, hogy a két Zsilinszky fiú Áchimot úriembernek tartotta – és itt nem a párbajképességről van szó, az nem lehetett kérdés, hiszen érettségizett ember, országgyűlési képviselő volt –, vagyis helytállónak tűnik Bartha értelmezése. Az a tény viszont, hogy bottal, kutyakorbáccsal és revolverrel fegyverkeztek fel a vádlottak, nem a lovagiasságot igazolja (a könyvből is leszűrhető, hogy efféle „ügyeit” később alapvetően karddal „intézte”). Sajnos nem tudjuk, a Zsilinszkyk a maguk szemszögéből Áchimot úriembernek tartották-e, vagy sem. Így alapvetően marad a találgatás.

Ehhez kapcsolódóan megjegyzendő azonban, hogy Bartha érezhetően (talán öntudatlanul) elutasítással reagál minden, az osztálykonfliktus melletti álláspontra. Vitán felül áll, hogy az ezt leginkább képviselő Domokos József elfogult, ideológiavezérelt szerző volt, akinek egész életútjához negatívan viszonyul nagyjából mindenki. Ez azonban nem jelenti, hogy minden érve irreleváns lenne. A fentebb írottakból is kiolvasható, hogy a fiatal Zsilinszky Endre legalábbis hajlamos volt a kettős mércére, hogy mit szabad egy „úriembernek” és mit annak, aki nem ebbe a kategóriába tartozik. Azzal a meglátással pedig, hogy „az áttanulmányozott források, a későbbi életút és a megismert habitus alapján nem feltételezem, hogy a testvérek azzal a szándékkal mentek Áchim [...] házába [...], hogy »orvul« megöljék” (81), a szerző veszélyes vizekre téved, hiszen közvetlen bizonyítéka továbbra sincs, az általa felsorolt tényezők közül néhány még közvetettnek sem tekinthető. Ami Domokos elmarasztalását illeti, amiért párhuzamba állította az Áchim-pert az 1944-es, nyilasok által Bajcsy-Zsilinszky ellen lefolytatott eljárással (554), ennek alapvető megengedhetlensége mellett a recenzens pironkodva el kell, hogy ismerje: a könyv olvastán neki is óhatatlanul eszébe villant Jaroslav Hašek cinikus szentenciája: „Akinek akasztófát rendelt a sors...”

A korabeli média által jócskán felkapott ügyet követően eseménytelenebb idők következnek: újabb katonai szolgálat, majd egy vármegyei állás Alsókubin ingerszegény környezetében. A későbbi jövő útját csak a *Budapesti Hírlap*ban megkapott publikálási lehetőség sejteti. Ebben az első világháború hoz változást, amelyet Zsilinszky lovastisztként végigszolgál – ami elképesztő szerencse,

ha figyelembe vesszük, hogy az 1914-ben bevonult és a frontra került katonák milyen százalékban éltek túl épségben a vérzivatarat. Erről a háborús szolgálatról azonban meglehetősen keveset tudunk meg. Milyen katona volt Zsilinszky Endre, és milyen parancsnok? Mennyire értett harcászati (stratégiai?) kérdésekhez, és mennyire volt emberséges beosztottjaival? Ha pedig nincs erre vonatkozó forrás, az is lehet adott esetben igen beszédes. Hogy a szerző a forráskritikát színvonalasan műveli, arra jó példa „a pancsovai haditett” tárgyalása – ezért is furcsa, hogy a harctéri szereplésre vonatkozó adatok szűkösségének okáról nem olvasható megjegyzés a könyvben.

Az 1918-as összeomlás tapasztalata és az ebből leszűrt következtetések, illetve a későbbiekben követett magatartás egyáltalán nem egyedi – alapvetően Somogyváry Gyula önéletrajzi ihletésű regényeinek (*Virágzik a mandula; Ne sárgulj, fűzfa; És Mihály harcolt...*) világa elevenedik meg Bartha szövegében. A fiatal, többéves harctéri szolgálatot átélte huszártiszt kizárólag a fronttapasztalat alapján ítéli meg az eseményeket, a hátszág problémái iránt semmilyen empátia nincs (vagy csak nagyon kevés van) benne, így nyitottá válik mindenfajta tördőfés-legendára. Útja egyenes az ellenforradalmi szervezkedésekig. A Tanácsköztársaság hatalomra kerülése után bujkálnia kell (alighanem joggal tartott az Áchim-ügy újranításától), így Szegeden köt ki. A Horthy-korszak negyedszázada alatt életének e szakasza mindvégig hivatkozási pont, világnézete is ekkorra szilárdul meg. Annak alapvető elemei: a forradalomellenesség, a Szent István-i magyar állam egysége, a Kárpát-medencei magyar szupremácia és a fajvédelem, amely hosszú ideig a „zsidó” behatás elleni kiállást jelenti (ez utóbbi megnyilvánulásának tartja mind a tőkés nagyipart, mind a munkásmozgalmat – ami szintén nem egyedi, és jól mutatja, hogy gondolkodása egyáltalán nem volt mentes a kliséktől).

A könyv legnagyobb része a két világháború közötti időszakot tárgyalja, hőséhez alapvetően három irányból közelítve: egyrészt a szűkebb értelemben vett politikusi pályát (a pártmunkát és a parlamenti képviselőséget ideértve), másrészt a publicisztikai tevékenységet, harmadrészt a magán- és társas életet mutatja be. Zsilinszky lojalitása az 1919 után berendezkedő rendszerhez megkérdőjelezhetetlen, Horthyt mindvégig tiszteli, voltaképpen természetes, hogy a vitézi cím birtokosa lesz (1925, ekkor veszi fel édesanyja vezetéknévét is). Politikai fejlődése sem egyedülálló: kezdetben támogatja a kormányt, majd több prominens fajvédővel – Gömbös Gyulával, Eckhardt Tiborral – együtt szembefordul Bethlen István elképzeléseivel. E folyamatokat reálisan és okadatolva tárgyalja a szerző.

Tanulságos olvasmány a különböző választási kampányok leírása, amihez a forrásbázist a lehető legtágabban választotta meg Bartha – különösen üde színfoltot jelentenek a kortesdal-elemzések. Szomorúbb élményt nyújt az ellenzéki képviselőjelöltekkel szemben alkalmazott, a parlamenti váltógazdálkodás esélyét is kizáró praktikák bemutatása, utóbbiakkal Bajcsy-Zsilinszky 1922-es kormánypárti indulását leszámítva általában kárvallottként szembesült.

Amikor nem neki „cicáznak a szép csendőrtollak” (József Attila), akkor rendre választási bíróságon köt ki petíciója, annak pedig egyetlen egyszer volt eredménye, az 1935-ös választás után. Vitathatatlan, hogy ekkor zajlott a legdurvább, legagresszívabb kampány (a tarpai választókerületben mindenképpen), ám ennek miértjére egyelőre nincs válasz. Visszatekintve sem könnyű indokolni, hogy mi múlt azon az egy mandátumon, és miért gondolta úgy a Gömbös Gyula vezette kormány(párt), hogy nem tudná elviselni a következő ciklusban, hogy Bajcsy-Zsilinszky Endre is részt vegyen a parlament munkájában.

A pártpolitikai munka elemzéséből érdekes tanulságok vonhatók le a biográfia főhősének fejlődéséből is. 1922-ben még a Bethlen István nevével fémjelzett Egységes Párt képviselőjelöltje – itt mai szemmel olvasva a kortesdalok elemzésén túl az a programpont is derűtséget okoz, hogy a párt kiállt a „kisüsti szeszfőzés szabadsága” mellett (113) –, hogy aztán 1924-ben, még ugyanabban a ciklusban átüljön az ellenzék soraiba a Fajvédő Párt politikusaként. 1926-ban ellenzéki programmal már nem sikerült parlamenti helyet szereznie, a Gömbös Gyula és Bethlen István közötti kompromisszum elfogadásához pedig túl idealista volt, ezért elhagyta a pártot. Rövid útkeresés után (Bartha Miklós Társaság stb.) 1930-ban adódik új lehetőség a politikai érvényesülésre, de – és talán ekkortól igazán individuum, önálló *homo politicus* Bajcsy-Zsilinszky – ekkor nem a megszerveződő Kiszgazdapártba való belépés, hanem a saját politikai formáció, a Nemzeti Radikális Párt megalapítása mellett dönt. Az idő ekkor mintha őt igazolta volna, 1931-ben ugyanis újra bekerült az országgyűlésbe – az 1935-ös, majd 1936-os kudarc után döntött csak úgy, hogy manifeszt módon is kifejezi az összefogás iránti igényét, és belép a Kiszgazdapártba. A szó szoros értelmében vett „pártkatona” természetesen nem lett így sem, gondolkodásának önálló jegyei megmaradtak továbbra is.

Távolabbi perspektívából vizsgálva a politikus Bajcsy-Zsilinszky Endre két háború közötti helyzetét, igen sajátos (álló)kép tárul elénk. Egy olyan közéleti szereplő, aki mintha mindvégig „a körön belül” lenne, de egyszersmind a „körön kívül” is. Számon tartotta őt minden jelentős politikus, a legtöbb kormányfőhöz és a fontosabb miniszterekhez szoros kapcsolat fűzte. Horthy Miklós is többször fogadta személyes kihallgatáson – ami igencsak kivételes volt ellenzéki politikusok esetében. Amikor 1928-ban állandó publikálási fórum nélkül maradt, és felmerült benne a „Lapot kéne alapítani!” (Karinthy) igénye, Vass József munkaügyi és népjóléti miniszter biztosított hozzá kormányzati pénztámogatást. Mégis, reális hatalmi pozícióba nem került egyszer sem, sőt – a fentiekből is kiderül – már a parlamenti mandátumért is meg kellett szenvednie, amikor ellenzéki programmal indult a választásokon. Sem 1919-es múltja, sem fajvédő elvei nem biztosítottak számára helyzeti előnyt. „Hiába vagyok vitéz, úgy bántak velem a választáson, mintha kommunista csirkefogó volnék” – írta kétségtelenül plasztikusan, bár némileg túlzóan (hiszen a kommunisták ekkor biztos börtönbüntetésre számíthattak, a képviselőjelöltség finoman fogalmazva is nagyon távoli perspektíva volt számukra) az egykor szintén

a szegedi ellenforradalmi kormány mellett harcoló, de a bethleni konszolidációval a maga kompromisszumait megkötő Kozma Miklósnak. Érdekes társadalomtörténeti elemzés tárgya lehetne, hogy voltak-e mások is hasonló „kinn is vagyok, benn is vagyok” pozícióban 1919 és 1944 között.

A parlamenti és pártélet mellett Bajcsy-Zsilinszky Endre számára az elsődleges megnyilvánulási fórum – nem meglepő módon – a sajtó, a publicisztikai munka volt. Itt nyílt tér számára elvei (ideológiája?) rendszeres, folyamatos – és a beszédidő korlátait nem ismerő – terjesztésére. Bartha Ákos e téren kétségtelesen hatalmas munkát végzett, műve reflektál Bajcsy-Zsilinszky szinte minden írására, és a fontosabbak esetében a recepció bemutatására is figyelmet fordított. A rendkívül szerteágazó, a szorosan nevéhez fűződő lapok (*Szózat*, *Előőrs*, *Szabadság*) mellett a korabeli napisajtó széles spektrumában megtalálható publicisztika ábrázolása éppen lényegéből adódóan nem mindig felüdítő olvasmány. Bartha szorgalma minden dicséretet megérdemel, de az olvasóban felvetődhet a kérdés, hogy nem lett volna-e célszerűbb „rendet vágni” az életmű erdejében, és inkább egy-egy központi problémára fókuszálni. Mindenekelőtt a földkérdés (átfogóbban: a szociális reformok) és a külpolitika adódott volna kiemelten tárgyalandó témaként, más kérdések rövidebb jellemzése mellett.

A belső reformokat illetően jól helyezi el a szerző Bajcsy-Zsilinszkyt az akkori „antimodernizációs modernista” (194–195) elképzelések között. Szövegéből egy a modernitást kihívásként érzékelő, előle megfutni nem kívánó, de a hagyományos elitek pozícióvesztését minden eszközzel megakadályozni – vagy legalábbis enyhíteni – törekvő program bontakozik ki. A munkásmozgalom legitimitását elismerő, mégsem a tőkés, piaci-liberális logika alapján működő ipari társadalomban gondolkodó, hanem a mezőgazdaság, azon belül is mindenekelőtt a kisbirtok fejlődésére építő Zsilinszky a biográfia tanúsága szerint példaként egyaránt hivatkozott a múltból Bismarckra, kortársai közül pedig Mussolinire. Az általa javasolt megoldások gyakorlati próbája elmaradt, hiszen sosem volt esélye a hatalomra kerülésre, mégis – némi leegyszerűsítéssel – az ún. mediterrán fasizmusok közelében elhelyezkedőnek látszik. Ezekről két dolog különíti el Zsilinszky reformötleteit: egyfelől az, hogy szerepel közöttük – minden bizonnyal a korabeli magyar tapasztalatok alapján – az általános, egyenlő és titkos választójog, másfelől pedig az, hogy fontos szerepet játszik benne a faji kérdés. A hasonlóság pedig mindenekelőtt az, hogy a magyar politikus is igyekezett minél több elemet megőrizni a tradicionális társadalomból – a szerző ugyan nem tér ki rá kifejezetten, mégis árulkodónak tűnik, hogy Bajcsy-Zsilinszky programadó írásaiban gyakrabban szögezi le, hogy akár abszolút számban, akár a termőterület hányadában kifejezve a nagy- és középbirtokok mekkora részét szánja földosztásra, azt viszont, hogy mekkora birtoknagyságot tartott ideálisnak rendszere hosszú távú működőképességéhez, nem fejtette ki. Ez akár arra is engedhet következtetni, hogy a program inkább a földbirtokos elithez szólt „nem fog nagyon fájni” üzenettel, mintsem a potenciális telekigénylőkhöz. Nem tudni, hogy fel sem vetődött-e Bajcsy-Zsilinszkyben az igénylők

nagy száma és a működőképes méretű gazdaságok létesítésének célja közötti diszkrépancia, vagy felvetődött ugyan, de – öntudatlanul vagy szándékosan – nem foglalkozott vele.

Gondolkodásának másik súlypontja egyértelműen a külpolitika volt. Elképzelései mai szemmel nézve biztosan, de nincs kizárva, hogy már kortársi szemmel is illuzórikus alapon álltak. Központi tétele ugyanis a Szent István-i magyar állam egysége, vagyis a történeti alapú revízió volt. A jövő Kárpát-medencéjét magyar szupremácia mellett képzelte el, ehhez fáradhatatlanul kereste a megfelelő külpolitikai háttérrel. Az, hogy a Duna-medence többi népe esetleg szívesebben élt más államokban, érezhetően sokadlagos szempont volt számára, világlátását Bartha joggal jelöli meg hungarocentristaként (pl. 303) – nem lehetetlen, hogy az egykori elvbarát, Szabó Dezső az ő nézeteit is karikírozta, amikor azokról írt, akik szerint a Kárpát-medence minden nem magyar népnek összes tagja csak arra gondol, hogy „oh, ha én kisebbség lehetnék a TESZ, a MANSZ, a Honszeretet, a Turul és Karafiáth kultuszminiszter Magyarorszá-gában!”¹ Bajcsy-Zsilinszky külpolitikai gondolkodását tehát az 1920-as évektől alapvetően fajvédő elképzelései határozták meg, a magyar faj szupremáciáját elsődlegesen fenyegető hatalommal szemben igyekezett szövetségeseket keresni, e hatalom pedig számára egyértelműen Németország volt. Ellenérzései nem a náci hatalomátvétellel kezdődtek, már 1928-ban az „ezeréves németellenes küzdelem” történeteként írja le a magyar múltat (175) – mintegy Mód Aladár *400 év küzdelem az önálló Magyarországért* című művének logikáját előlegezve. A „német út” helyett ajánlott receptek – az 1930-as évek végéig egy lengyel-magyar- jugoszláv-olasz tengely, majd emellett egyre erősebben a francia orientáció – alapvetően egy elemzően gondolkodó, de jelenéből nagyrészt kihullott és a világpolitikai realitásokkal nem számoló politikust mutatnak. Arra a kérdésre pedig, hogy az áhított szövetségi rendszerben milyen esély adódott volna a területi revízióra, végképp hiába keressük a választ.

Bartha Ákos elkerüli annak kifejezett megválaszolását, hogy Bajcsy-Zsilinszkyt elsősorban politikusnak vagy ideológusnak (finomabban: politikai gondolkodónak) tekinti-e. Az életmű elegyessége alapján ezt nagyon jól tette, hiszen a fentebb írtakból is kiderül: ahhoz, hogy par excellence politikus legyen, nem rendelkezett sem a kompromisszumkészség, sem a realitásérzék elvárt mértékével, ahhoz pedig, hogy politikai gondolkodóként tartsuk számon, túlságosan kevésbé tette leírt szavait patikamérlegre – „nagyvonalúan bánt a fogalmakkal” (253) –, és nemigen törődött azzal, hogy világnézete koherensnek tűnjön a külső szemlélő előtt. Figyelemreméltó még, hogy gyakran bírált történészeket – és társadalomtudósokat is –, amiért nem úgy írnak, hogy eredményeiket a politika egy az egyben tudja hasznosítani (e megjegyzése miatt aztán Mátyás királyról szóló könyve kapcsán a történész szakma képviselői vissza is vágta).

1 Szabó Dezső: *Haláltánc a kisebbségi kérdéssel*. http://mtda.hu/books/szabo_dezso_halaltanc_a_kisebbségi_kerdessel.pdf Hozzáférés: 2020. május 30.

Bajcsy-Zsilinszky életének más, tehát politikán kívüli dimenzióiról kevés információt tartalmaz a könyv. A szövegben elhelyezett fotók felvillantanak ezt-azt a pálkövei nyaralóról, baráti összejövetelekről, néhány családtagról, a fővárosi lakókörnyezetről, a magánéletet illetően mégis csak adatmorzsák olvashatók. Csak az 1944-es házasságkötés ismertetésekor (446) árulja el például a szerző, hogy Bajcsy-Zsilinszky hosszú ideig élettársi kapcsolatban élt Bende Máriával, majdani özvegyével – az előszóban említett társadalom- és mentálitástörténeti megközelítéshez viszont jól illeszkedett volna, ha megtudjuk, milyen érzésekkel viseltetett szűkebb és tágabb környezete a két háború között ehhez az akkori terminológiával vadházasságnak nevezett viszonyhoz. Hasonlóképp elenyésző a családi és baráti kapcsolatok taglalása. A báty, Zsilinszky Gábor és Endre viszonyáról is inkább politikai nézeteltérések kapcsán tudható meg valami.

A barátság helyett kiterjedt politikai kapcsolatokról, kávéházi asztaltársaságokról olvashatunk. Az előbbieket az elképzelések érvényesítése, az utóbbiak az intellektuális kihívások miatt voltak minden bizonnyal fontosak – érzelmekről nemigen esik szó a könyvben. Mégis figyelmet érdemel ez a kapcsolati háló, ebben Bartha Ákosnak tökéletesen igaza van, hiszen az voltaképpen a Horthy-korszak politikai és szellemi elitjének *Ki kicsodájaként* olvasható. Előkerülnek a közbeszédben máig emlegetett figurák (Bethlen István, Gömbös Gyula, Hóman Bálint, Teleki Pál, Kállay Miklós, Pethő Sándor), olyanok is, akik azóta méltatlanul kihullottak az emlékezet rostáján (Féja Géza, Nagy Vince, Mónus Illés és minden ellentmondásosságával együtt Sértő Kálmán, illetve Weisshaus Aladár), valamint méltán elfeledett alakok (Pekár Gyula, Szijj Bálint, Mecsér András, Barcs Sándor) is. Talán egyedül a gazdasági elit hiányzik, viszont az nagyon. Ezt a szférát egyedül Fenyő Miksa képviseli, de ő is alapvetően visszautasított sajtómecénásként, mintsem a Gyáriparosok Országos Szövetségében viselt tisztsége alapján.

Bajcsy-Zsilinszky személyiségének statikus jegyei között a szerző alapvetően olyanokat említ meg, amelyek egy politikus esetében meglepőek. A könyvben „közismert naivságról” és „rossz emberismeretről” olvashatunk (183 – az utóbbi alighanem igaz, ha figyelembe vesszük, hogy Gömböstől Kállayig minden kormányfőhöz hatalmas elvárásokkal, szinte csodavárással közelített, hogy aztán igen hamar óriási csalódottság vegyen rajta erőt), illetve megtudhatjuk, hogy az előadói képességeknek is híján volt (204). Ugyanott viszont kiemeli a szerző, hogy a virtussal pont fordítva állt a helyzet. Valóban, ha egy szóval kellene a könyv alapján Bajcsy-Zsilinszky Endrét jellemezni, az az „úriemberség” lenne – a szó pozitív és negatív értelmében egyaránt. Ma már taszító az a kedv, amellyel Zsilinszky a „lovagias” ügyekbe vetette magát, ám imponáló a következetesség, amivel etikai kódexét mindvégig számon kérte saját magán is. Furcsa, ugyan saját korában élő, a jövő iránt aggódó, mégis sokban egy másik kor gyermekének tetsző, anakronisztikus, Don Quijote-figura képévé áll össze a könyv által közvetített információhalmaz.

A két háború közötti korszak kapcsán még három – részben tartalmi, részben szerkesztési – probléma érdemel figyelmet. A szerkesztési: az életút különböző síkjainak külön alfejezetekben való tárgyalásából adódott, hogy a Bajcsy-Zsilinszky politikusi és publicisztikai működésére egyaránt kiható 1934–1935-ös eseménysor, Gömbössel való viszonyának megromlása (a visszautasított „nagytétényi ajánlat”) több helyen is szerepel (219, majd 227–228). Nem ideális a választott megoldás, hiszen Bartha az első alfejezetben is tárgyal olyan következményeket, amelyek a második, bővebb elemzésben közölt adatok ismeretében jobban megérthetők lennének. Ugyancsak szerkesztési probléma – bár nem kizárólag a Horthy-korszak tárgyalásakor merül fel, de itt gyakori –, hogy a szerző imponáló tárgyismeretét, háttértudását magyarázó lábjegyzetekben objektíválja. Az itt közölt párhuzamok, ellentétek, tovább- és visszautalások néha annyira távolítanak a főszöveg gondolatmenetétől, hogy a lábjegyzet elolvasása után nehéz a „visszazökkenés”. Esetenként indokolt lett volna a közlési vágy megzabolázása.

A harmadik, tárgyi probléma: Bartha egyik fő kívánalma volt, hogy a korábbi szakirodalomban megtalálható „baloldali fordulat” tézisént „árnyalja” (582), netán meg is haladja. Meggyőzően mutatja be ennek érdekében, hogy Bajcsy-Zsilinszky számára az egész korszakban nem volt mérvadó a baloldal-jobboldal ellentét. Az azonban némileg elsikkad, hogy elképzelhető: ezt maga Zsilinszky sem tartotta abszolút érvényűnek – közvetve emellett szól 1937-es megállapítása, amely szerint a „világnézeti harc” 1919-ben eldőlt, így minden politika csak nemzeti keretek között keresheti válaszait a kihívásokra, ekkor viszont nem tudhatta, hogy a későbbiekben igenis újraindul a „harc”, és megváltoznak a gondolkodás keretei. Ugyanígy háttérbe szorul, hogy fontos kérdésekben mégis van változás – talán legeklektantsabb példa a demokraciafelfogás. A fiatal katona Zsilinszky még szitkozódik, hogy „sok a demokrata” az ezredében (85), majd 1929-ben is leszögezi: az „ügynevezett demokracia [...] lelkileg teljesen távol áll a magyar föld népétől, a magyar föld zömétől” (169). 1934-ben már nem negatív konnotációjú az „agrárdemokrata gazdaságpolitika” igénye (233), a börtönben pedig eljut a „demokratáknak kell lennünk” követelményig (450). Itt érdemes lett volna jobban hangsúlyozni, hogy van balra mozgás Bajcsy-Zsilinszky gondolkodásában, ha a „fordulat” tézise nem is állja meg a helyét.

Az ismertető elején írottakból következik, hogy az életút utolsó fázisát a második világháború éveit jelentik. Ezt az időszakot a szerző a kronológiai elv szerint, a fontosabb publicisztikai művek leírására kitérve mutatja be. Megtudhatjuk Bartha Ákostól, hogy Bajcsy-Zsilinszky volt feltehetően a „fegyveres semlegesség” terminus egyik keresztapja (298), továbbá hogy külpolitikájában továbbra is uralkodók voltak az „irracionális” (301), majd a „déliabós” (381) elképzelések. Így „együgyű és gonosz legenda” volt számára, hogy a magyar revíziós sikerek Németországnak köszönhetőek (363). Fő ellenségnek továbbra is a náci birodalmat és a szolgálatában álló hazai szélsőjobbaldalt, a nyilaskeresztet látta. Külpolitikájában emiatt egyre markánsabban nyugatbarát lett,

a háború alatt Kállay Miklóssal együtt bízott az angolszászok balkáni partraszállásában. A Szovjetunióhoz való közeledés szükségessége gondolkodásában csak 1944-ben érhető tetten, a Vörös Hadsereg közeledése nyomán – még 1939–1941-ben sem enyhült meg az újdonsült, az akkori Magyarország legfontosabb szövetségesével megneemtámadási szerződést kötött szomszéd iránt.

A belpolitikában ugyanekkor a társadalom antiszemita közhangulata és a nyilasok előretörése nyomán az ún. zsidókérdés vált uralkodó témává. Bartha Ákos e tekintetben is alaposan okadatolva igyekszik rekonstruálni Bajcsy-Zsilinszky nézeteit. Az 1920-as évek elejének fajvédője – aki a zsidóságot „beolvasásra képtelennek” tartotta, még ha a magyar nemzet részének is (106) – nem tagadta meg korábbi nézeteit, azok mindössze finomodtak (396). A zsidótörvények kapcsán a Kisgazdapárt tojástáncát követte – mindig kifejtette, hogy az állampolgári jogegyenlőség elvét vallja, és inkább a „törzsökös” magyarok pozitív diszkriminációjában látná a megoldást, mégis engedményeket tett a társadalom hangulatának. Egy Bartha által idézett magánlevélben Bajcsy-Zsilinszky különbséget tesz a „magyar ügy szolgálatára elszánt zsidóság” és a többiek között (370) – ennek az írásnak a kelte 1941. december, amikor már megtörtént a kamenyec-podolszkiji mészárlás, tehát súlyos tétje lehetett e szavaknak! Kérdés, hogy a képviselőház külügyi bizottságának tagja – aki egyébként kivételesen jól informált politikus volt ebben az időszakban a könyv szerint – erről tudott-e? Zavarba ejtő az ezt követő évekből is az antiszemitizmus és a zsidómentésben való közreműködés együttes megléte (398) – részben elfogadható az úriember etikai kódexe mint indoklás, amit Bartha megemlít, ám árulkodó az is, hogy ezek szerint Bajcsy-Zsilinszky nem jutott el saját zsidóellenessége kritikus felülvizsgálatáig, különösen annak a kérdésnek a felvetéséig, hogy mennyiben segítette az „úri” fajvédő nézetrendszer a népiértés ideológiájának kialakulását?

Az 1944-es év történéseit Bartha dicséretes precizitással, jó forráskritikával rekonstruálja. Több, sokszor félreinterpreterált kérdést – így Bajcsy-Zsilinszky Endre és a kommunisták viszonyát vagy az ellenállásban megszervezett „küszöbön álló” budapesti felkelést – mértéktartóan és józanul kezel a helyén. Szerencsésen elkerüli a márciusi, németek általi lefogásakor az egyik SS-katona által állítólag kimondott szentencia – „schiessen können Sie net” („lőni, azt ön nem tud”) – és az Áchim-ügy közötti esetleges asszociációkat. Az 1944. november–decemberi eseménysort, a statáriális tárgyalást és a kivégzést nemigen lehet megrendültség nélkül olvasni, ennek kapcsán pedig külön dicséretet érdemel, hogy a szerző került minden felesleges pátoaszt. Néhány árnyalat talán jobban kiemelendő, például az „úriemberség” átalakulása – a márciusi letartóztatás után még fontosnak tartotta, hogy „tisztességes golyót” kérjen a kötél helyett (444), novemberben pedig már sem a halálnem, sem egyéb nem érdekelt („Hát nem mindegy, hogy az ember náthás-e, amikor akasztják?”). Az esetleges felekezeti fenntartások feloldódását pedig jól jelzi, hogy az aznap kivégzett, evangélikus Bajcsy-Zsilinszkynek adózva a sopronkőhidai börtönben az 1944-es éjféli misén a régi katolikus Mária-himnusz, a *Boldogasszony, anyánk* szólt (483).

A következőkben Bartha Ákos formabontó módon túllép a hazai történet-tudományban szokásos műfaji konvenciókon, ugyanis mintegy száz oldalban összefoglalja Bajcsy-Zsilinszky Endre utóéletét is. Az első kiadásra írt recenzió ezt némileg kifogásolja,² e sorok írója viszont maradéktalanul egyetért a megoldással. Bármilyen figyelemre méltó is az életút (akár 1944 felől közelítjük meg, akár nem), önmagában nem emeli ki Bajcsy-Zsilinszkyt a két háború közötti Magyarország jobboldali ellenzéki politikusainak garnitúrájából annyira, hogy ilyen intenzitású történelmi kutatások tárgya legyen. Ehhez mindenképpen kellett az 1944-et követő utóélet, ami unikális jelenségé tette Bajcsy-Zsilinszky Endrét. A biográfia és az utóéletet tárgyaló rész így integráns egészet képez, egy könyvben való szerepeltetése indokolt.

Mindez viszont nem jelenti azt, hogy a Bartha Ákos által választott megoldás problémamentes volna. Az 1944-től napjainkig tartó korszakban egy olyan cezúrát von meg a szerző, amely fejezethatárt képez a leírásban, ez 1956. Narratívája szerint tehát van egy 1944–1956 közötti fázis, amelyet a „szabad préda” képével jellemez, amit az 1956-tól napjainkig tartó periódus követ, ezt pedig az uralkodó „népfrontos” elbeszélésmód és az azt ért kihívások kettőssége jellemzi. A szöveg azonban egyáltalán nem igazolja ezt a tagolást. Aszerint volt egy 1944–1948 közötti időszak, amelyben valóban nagyjából mindenki Bajcsy-Zsilinszky kisajátítására törekedett, alapvetően 1944-es mártíromsága (illetve az 1945-ös vezető kormánypárt szemszögéből korábbi kisgazda párttagsága) miatt. Ezt követően a hallgatás volt a jellemző, a Rákosi-diktatúra éveiben mások kerültek piederstálra. 1956 pedig éppen nem cezúra, hiszen a hivatalos emlékezetpolitikában a könyv szerint már 1955-ben elmozdulás volt tetten érhető a *Különös ismertetőjel* című film mozikba kerülésével, amelyben Bajcsy-Zsilinszky a kommunistákhoz jóindulattal viszonyuló „társutas” lett, ami pedig sokban hajaz a Kádár-korszak „népfrontos” hivatalos emlékezetére. (A hatalmon kívüli értelmezési tartomány, azaz az özvegy és köre, illetve az emigráció ezt a folyamatot csak kevésbé befolyásolta.) A későbbi Kádár-korszakra már a „népfrontos” és a „függetlenségi” narratíva kettőssége a jellemző – ebben a központi szerepet Vigh Károly történész játszotta, ám ez talán nem indokolta volna az ő munkásságának ekkora terjedelmű kifejtését (pl. kandidátusi disszertációjának sorsa nem ad igazán új impulzusokat az utóélet rekonstrukciójához).

Ebben a fejezetrészben különös még, hogy a szerző 1989-et nem tekinti cezúrájának. Bartha Ákos nyomtatott és online publikációk sokaságát tekintette át Bajcsy-Zsilinszkyt illetően, amelyekből saját könyve szerint sem következik, hogy a jelenben továbbra is a népfrontos narratíva volna az uralkodó, minden más pedig ezzel szembeni kihívás. Az olvasó számára helytállóbbnak tűnne az a megállapítás, hogy az elegyes életműből – annak szisztematikus áttekintése híján – alapvetően mindenki a neki kedves elemeket választja ki, ami kisebb

2 Papp István: Fajvédelem, nemzeti radikalizmus, integer Magyarország. Bajcsy-Zsilinszky Endre életei. *Múltunk*, 2019/3, 289–290.

intenzitással, de a „szabad préda”-időszak visszatérését jelentheti. Így például Bajcsy-Zsilinszkyról mint a nemzeti érdekek nagyhatalmakkal szemben álló védelmezőjéről rendeztek konferenciát a 2014-es uniós választások kapcsán (575–576), holott már 1944-ben vizionálta, hogy az emberiség meg fog szabadulni „a történelmi átoktól, az egységes nemzetállam tizenkilencedik századi eszméjétől” (430). Emellett napjainkat értékelve, a főszöveg utolsó mondataiban kerül a szerző leginkább ellentmondásba önmagával: egyrészt kijelenti, hogy az „1989 utáni időszak szabadsága [...] érdektelenséget is eredményezett”, másfelől azt írja, hogy Bajcsy-Zsilinszky „ma is hivatkozási pontja politikai és közéleti kultúránknak” (590). Érdektelen vagy hivatkozási pont? A kettő együtt nehezen elképzelhető – ezt az ellentmondást fel kellene oldani.

A kötet tartalmának áttekintése után röviden szólni kell a szerkesztésről és szöveggondozásról. Mindazokat, akik ebben részt vettek, dicséret illeti a jó munkáért. Elütéssel ritkán találkozni, és azok egyike sem értelemzavaró, tehát az olvasást érdemben nem akadályozza. Két apró megjegyzés azonban idekívánczozik: a szerző láthatóan a szakmában jártas közönségnek szánta művét, mégis probléma, hogy minden magyarázat nélkül bukkan fel szövegében az Országos Magyar Gazdasági Egyesület rövidítéseként használt OMGE betűszó (23), amelyet később sem old fel – más hasonló jelenségekkel szemben. Emellett bizonyosan nem volt szerencsés a spanyol polgárháborúban „a vörösök oldalán” harcoló magyar önkéntesekről írni (315, 181. lj.). A „köztársaságiak” kifejezés pontosabb és odaillőbb lett volna.

„Helyén van-e” tehát Bajcsy-Zsilinszky Endre e könyv megjelenése után, ahogy azt Bartha Ákos korábban felvetette? Papp István fentebb idézett recenziójában fenntartás nélküli igennel válaszolt – e sorok írójának véleménye kevésbé egyértelmű. Ahogy saját korában maga Bajcsy-Zsilinszky nehezményezte, hogy a történészek nem tudnak a politika számára egy az egyben alkalmazható eredményeket „szállítani”, úgy napjainkban is az a jellemző, hogy egy terjedelmes, nagyon gazdag forrásbázisú, de a laikus olvasó számára talán a részletekben túlságosan elvesző biográfia nem fogja kiváltani azt a hatást, amelyet tartalma alapján megérdemelne. Hasznosabbnak tűnik egy olyan könyv publikálása, amely elsődlegesen azokra a kérdésekre igyekszik választ találni, amelyek miatt nincs teljesen „helyén” Bajcsy-Zsilinszky.

Éppen ezért arra bátorítanám Bartha Ákost, hogy írja újra művét, mégpedig nagyjából feleennyi terjedelemben, sokkal tézisszerűbben és problémaorientáltabban, akár a kronologikus elv visszaszorításával – nagyjából abban a megközelítésben, amelyet Ungváry Krisztián alkalmazott Horthy Miklósról írott könyvében.³ Így szélesebb körben bontakozhat ki diskurzus a felvetett problémákról, és hosszabb távra „helyére kerülhet” a 20. századi Magyarország egy fontos személyisége. Ám a döntés joga a szerzőé: akár megfogadja e felvetést, akár nem, későbbi munkásságát illetően e műve így is nagy reményekre jogosít.

3 Ungváry Krisztián: *Horthy Miklós. A kormányzó és felelőssége, 1920–1944.* Budapest, 2020, Jaffa.